

ساخت مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی اسلامی

* محسن گل‌پرور

** نفیسه دارایی

*** فلور خیاطان

چکیده

در دین اسلام بر نقش معنویت‌گرایی در سلامت جسم و روان تأکید ویژه‌ای شده است. یکی از سازه‌های بسیار نوین در عرصه معنویت، سرمایه معنوی و دیگری بهزیستی معنوی است. هدف این پژوهش، تهیه مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی است. نمونه پژوهش ۲۹۴ نفر بودند که از طریق نمونه‌گیری تصادفی ساده انتخاب شدند. ابزارهای پژوهش شامل مقیاس سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی، پرسش‌نامه سرمایه روان‌شناختی و پرسش‌نامه سرمایه اجتماعی بودند. داده‌ها از طریق تحلیل عامل اکتشافی، محاسبه آلفای کرونباخ و ضریب همبستگی پیرسون تحلیل گردید. نتایج نشان داد که مقیاس کوتاه سرمایه معنوی با ده سؤال و مقیاس فرم کوتاه بهزیستی معنوی با ده سؤال از روایی‌سازه مناسبی برخوردار هستند. آلفای کرونباخ و پایایی بازآزمایی مقیاس کوتاه سرمایه معنوی برابر با ۰/۹۳ و ۰/۹ و آلفای کرونباخ و پایایی بازآزمایی مقیاس کوتاه بهزیستی معنوی برابر با ۰/۷۸ و ۰/۸ به‌دست آمد.

واژگان کلیدی: سرمایه معنوی، بهزیستی معنوی، سرمایه اجتماعی، سرمایه روان‌شناختی.

* دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان (نویسنده مسئول): drmgolparvar@gmail.com

** کارشناس ارشد روان‌شناسی صنعتی و سازمانی دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان

*** استادیار دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۰۷/۰۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۶/۰۳

مقدمه

نقش معنویت^۱ در زندگی انسان‌ها طی سال‌های متمادی در حوزه‌های مختلف علمی توجهات زیادی را به خود جلب نموده است (Kelso-wright, 2012, p.6). از نظر تاریخی تاکنون طیف متنوعی از سازه‌ها با محتوایی معنوی مطرح گشته، که یکی از جدیدترین آنها، سرمایه معنوی^۲ است (Weatford, 2007, p.8-15). طرح معنویت به‌عنوان اندوخته‌ای پویا و شکلی از سرمایه انسانی و زمینه‌ساز بارآوری فردی و اجتماعی، در قرن هجدهم انجام شده است. سپس با فاصله زمانی بیش از یک قرن، در اواخر قرن بیستم و دهه اول و دوم هزاره سوم میلادی عملیاتی‌سازی معنویت به عنوان سرمایه معنوی آغاز شده است (Yusuf, 2011, p.24-25). در نگاهی به تعاریف ارائه‌شده از سرمایه معنوی، می‌توان این تعاریف را در چند طبقه، یعنی سرمایه معنوی به‌عنوان سرمایه دینی^۳، سرمایه معنوی به‌عنوان عاملی معنابخش به زندگی و سرمایه معنوی در قالب دل‌بستگی به خدای متعال^۴ قرار داد (Grasia, 2012, p.121-122). در ادامه سرمایه و بهزیستی معنوی را ارائه و به‌دنبال آن، نگاهی نقادانه نسبت به برخی ابزارهای ارائه‌شده برای سنجش معنویت خواهیم داشت. در پایان نیز پیوندهای نظری احتمالی میان سرمایه و بهزیستی معنوی را با سرمایه روان‌شناختی و سرمایه اجتماعی ارائه خواهیم کرد.

سرمایه معنوی

در دین اسلام معنویت در پیوندی جدایی‌ناپذیر با نیت و پایبندی رفتاری به باورهای مذهبی با تأکید بر دل‌بستگی، توکل و امید به لطف و مدد خداوند متعال مورد بحث قرار می‌گیرد (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۳، ص ۱۰؛ Yusuf, 2011, p.25). در تأکید صریح‌تر، معنویت در بین مسلمانان از طریق پایبندی به آداب و شعائر دین مبین اسلام و تلاش پیگیر و مستمر برای دل‌بستگی و پیوند با دستورات خالق هستی معنا پیدا می‌کند (Farooqi, 2006, p.113-125). همچنین معنویت در اسلام در سایه عشق به خدا، عبادت، نیایش، عمل خداپسندانه، همدردی و همدلی با محرومان به ظهور

-
1. Spirituality.
 2. Spiritual capital.
 3. Religion capital.
 4. Attachment to God.

می‌رسد (Shomali, 2010, p.15-17). از چنین منظری، منبع لایزال الهی و عمل به دستورات خالق بی‌بدیل هستی در پیوند با باورها و رفتارهای انسان، نیرویی زاینده، پویا، هدایت‌گر و تنظیم‌گر همچون یک منبع سرمایه‌ای را به انسان عطا می‌کند که می‌توان به آن «سرمایه معنوی» اطلاق کرد (Yusuf, 2011, p.25). از این نگاه، سرمایه معنوی بسان هر سرمایه دیگر، بستری برای پیشروی به سوی اهداف، اطمینان، آرامش و تلاش هدفمند محسوب می‌شود. وجود چنین دل‌بستگی‌ای در افراد به‌خوبی قادر به ایجاد پایگاهی امن برای آنها می‌شود تا از آن طریق با تلاش و پشتکار برای اهدافی غایت‌نگرانه و فراجاهانی به‌سوی دنیایی بهتر، سرشار از آرامش و صلح حرکت نمایند (Ibid, p.21-40). به همین دلیل تسلط یک فضای معنوی مبتنی بر توجه دائمی به خداوند آفریدگار جهان هستی، سرمایه‌ای گران‌بها و ارزشمند برای افراد است (محمدرضایی، ۱۳۸۲، ص ۵۲-۳۳).

براساس آموزه‌های دین اسلام، سرمایه معنوی می‌تواند دارای مؤلفه‌های چندگانه‌ای باشد. در دین مبین اسلام سرمایه معنوی می‌تواند باعث شود تا افراد در لحظات مواجهه با مشکلات با تکیه به منبع لایزال ارزانی‌شده توسط خداوند، مقاومت و پشتکار بیشتری از خود نشان دهند و در زمان مواجهه با مصائب، شکیباتر و صبورتر شوند (Shomali, 2010, p.15-17). همچنین معنویت در اسلام دارای مضمون حکمت‌گرایی مبتنی بر دخالت یک نیروی فرافردی (خداوند متعال) در امور انسان‌ها نیز هست. تکیه بر ارزش‌های معنوی نظیر اعتماد، ارزشمندی و کرامت انسان، باور به اهداف مثبت و مطلوب در زندگی انسان، شکلی از اعتماد و به‌دنبال آن تأثیرگذاری معنوی را فراهم می‌نماید (Yusuf, 2011, p.23-24). از طرف دیگر سرمایه معنوی بسان هر منبع سرمایه‌ای دیگر در مواقع مختلف باید از طریق وجود فرصت خلوت با خدا و راز و نیاز با وی تقویت شود. به معنای دیگر، آنگاه که انسان در فضای خلوت ذهن خود فرصتی می‌یابد تا با قادر مطلق راز و نیاز کند، به همان میزان بر سرمایه معنوی وی افزوده خواهد شد (Shomali, 2010, p.15-17).

بهزیستی معنوی

در کنار مفهوم‌سازی‌های نظری در باب سرمایه معنوی، نکته بعدی پیامدهایی است که معنویت برای انسان به همراه می‌آورد. از میان مهم‌ترین پیامدهای معرفی‌شده برای معنویت، می‌توان

بهبودی معنوی^۱ را مطرح کرد. به لحاظ نظری در رویکردهای مطرح در بهزیستی معنوی، این پدیده به رفتارها و انتظارات معنوی و مذهبی محدود نگشته است؛ بلکه بر مبنای رویکردهای تحت نفوذ باورهای عامیانه، نوعی امیدواری در زندگی مبتنی بر رابطه با خود، دیگران، طبیعت و خدا را دربر می‌گیرد (Fisher, 2011, p.18؛ Fisher, 2012, p.78). یکی از معروف‌ترین مدل‌ها در بهزیستی معنوی که پوشش مطلوبی برای مضامین مطرح در این عرصه دارد، مدل چهارمؤلفه‌ای شامل بهزیستی معنوی شخص‌گرا^۲، بهزیستی معنوی جمع‌گرا^۳، بهزیستی معنوی محیط‌گرا^۴ و بهزیستی معنوی تعالی‌گرا^۵ است (Fisher, 2011, p.23).

از نظر مفهومی، بهزیستی معنوی شخصی یعنی اینکه فرد توانسته در یک رابطه درون‌روانی با خود و خالق هستی، بین معنا، هدف و ارزش‌های زندگی خود انسجام و سازگاری برقرار کند. در مقابل، بهزیستی معنوی جمعی یا اجتماعی با تمرکز بر عشق، عدالت، امیدواری و ارزش‌گذاری برای انسانیت در روابط بین‌فردی بین شخص و دیگران، بهزیستی معنوی فرد را به نحوه ارتباط وی با دیگران گره می‌زند (Fernando & Chowdhury, 2010, p.232). بعد سوم بهزیستی معنوی محیط‌گراست که به لذت، مراقبت و پرورش محیط طبیعی اطراف مربوط می‌شود. به معنای دیگر، بهزیستی معنوی محیطی احساس یگانگی با طبیعت و نگرانی درباره آن را پوشش می‌دهد. بنابراین وقتی فرد به مراقبت از محیط اطراف خود می‌پردازد، به ارتقای بهزیستی معنوی محیطی خود کمک می‌کند. حوزه چهارم بهزیستی معنوی، یعنی بهزیستی متعالی با تعالی‌یافتگی ارتباطات روان‌شناختی فرد با نیرویی فرافردی به‌ویژه خدای متعال پیوند خورده است (Fisher, 2011, p.23). این الگوی چندبعدی در حوزه بهزیستی معنوی تاکنون در مطالعات چندی به تأیید رسیده است (Fisher, 2010, p.107). برخی از شواهد و قراین موجود نشان می‌دهد که بهزیستی معنوی به‌طور کاملاً مستقل از ویژگی‌های شخصیتی یک سازه ضروری برای مطالعات حوزه سلامتی است (Smith & Others, 2013, p.1-2). شواهد دیگری نشان می‌دهد بهزیستی معنوی با نیرو، نشاط و شادمانی دارای ارتباط معنادار است (Fisher, 2010, p.105-121).

1. Spiritual well being.
2. Personal oriented well being.
3. Community oriented well being.
4. Environmental oriented well being.
5. Transcendental oriented well being.

ضرورت تلقی و سنجش معنویت به عنوان یک منبع سرمایه‌ای

هم‌زمان با پژوهش‌هایی که به پیامدهای معنویت توجه داشته‌اند، تلاش‌های برخی پژوهشگران دیگر به ساخت و ارائه ابزارهای سنجش معنویت و دین‌داری در بین افراد سالم و بیمار معطوف بوده است. از میان تعداد قابل توجه این ابزارها می‌توان به مقیاس تجربه معنوی روزانه (Ellison & Stewart, 2008, p.247-271؛ Underwood, 2011, p.29-50)، مصاحبه معنوی با افراد پیر و بیمار (Hill & Pargament, 2008, p.181-196؛ Koeske, 2009, p.181-196)، مقیاس چندبعدی معنویت و دین‌داری (Hill & Pargament, 2008, p.3-17) و طیف متنوع ابزارهای دیگر اشاره کرد. ابزارهای اشاره شده هیچ‌یک به‌طور صریح به سنجش سرمایه معنوی که در پیوند، تعلق، دل‌بستگی، توکل و امید به خداوند و پایبندی به شعائر انسانی، اخلاقی و دینی پدید می‌آید، توجه نداشته‌اند. این در حالی است که پیوند میان معنویت با پدیده‌هایی نظیر هدفمندی و بهزیستی در زندگی (Middlebrooks & Noghiu, 2010, p.70؛ Yusuf, 2011, p.24؛ Gracia, 2012, p.122؛ Kelso-wright, 2012, p.13)، خود نیازمند آن است تا سازوکار تأثیر معنویت بر انسان، یعنی افزایش احساس تنها نبودن، حمایت شدن و احساس پشتوانه و تکیه‌گاه داشتن و احساس زاینده‌گی و پویایی را در قالب سرمایه معنوی مفهوم‌سازی کنیم (O'Connel & Bay & Others, 2010, p.126؛ Han & Richardson, 2010, p.218-222؛ Skevington, 2010, p.731؛ Duffy, 2010, p.1-17؛ Campbell & Others, 2010, p.3-7). به معنایی دیگر، مشخصه‌هایی نظیر کسب حمایت، نیرو، نشاط و هدفمندی، بدون تردید در حوزه دانش انسانی، معنویت را در جایگاه یک منبع سرمایه‌ای قرار می‌دهد (Shomali, 2010, p.15-17). سرمایه و بهزیستی معنوی، دو پدیده که به احتمال زیاد با سرمایه معنوی به‌عنوان شواهدی از روایی همگرا^۱ هم‌بسته هستند، یکی سرمایه روان‌شناختی^۲ و دیگری سرمایه اجتماعی^۳ است.

-
1. Convergent validity.
 2. Psychological capital.
 3. Social capital.

سرمایه روان‌شناختی و اجتماعی به‌عنوان هم‌بسته‌های سرمایه و بهزیستی معنوی

سرمایه روان‌شناختی که بر مبنای رویکردهای مثبت‌نگر پا به عرصه دانش انسانی گذاشته، دربر گیرنده چهار مشخصه خودکارآمدی^۱، تاب‌آوری^۲، امیدواری^۳ و جهت‌گیری مثبت به زندگی یا خوش‌بینی^۴ است (Rioli & Others, 2012, p.1203). این پدیده امروزه از موضوعات بسیار مهم و مورد توجه پژوهشگران و نظریه‌پردازان مختلف است. امیدواری به‌عنوان وجود دید مثبت نسبت به آینده و توانایی ایجاد گذرگاه‌هایی برای رسیدن به اهداف و آرزوها تعریف شده است (Mac Gee, 2011, p.7). خودکارآمدی مبتنی بر تلقی انسان به‌عنوان موجودی فعال است که قادر به خودنظم‌بخشی و تنظیم رفتار خود است. یک انسان دارای خودکارآمدی بالا می‌تواند به‌طور فعال در تحول خویشتن شرکت نموده و با رفتارش، وقایع و رویدادها را کنترل نمایند. از این منظر، خودکارآمدی باعث ایجاد و تقویت منابع انگیزشی و شناختی فرد می‌گردد و عاملی برای اعمال کنترل بر رویدادها تلقی می‌شود (Rioli & others, 2012, p.1203). تاب‌آوری، مقابله موفقیت‌آمیز فرد با عوامل فشارآفرین و موقعیت‌های دشوار است؛ به همین دلیل باعث پیشرفت و مقاومت در شرایط دشوار می‌گردد (Mac Gee, 2011, p.12). جهت‌گیری به زندگی نیز مشتمل بر سازه خوش‌بینی است. بیشتر افراد خوش‌بین انتظار دارند در آینده اتفاقات خوب بیشتر از اتفاقات بد برای آنها اتفاق بیفتد. خوش‌بینی، مؤلفه اصلی سبک تبیینی می‌شود؛ به همین دلیل بسان یک لنز (عدسی)، نحوه تفسیر وقایع، توانایی‌ها و آینده‌نگری و رفتارهای آینده‌نگرانه افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهد (Avey & Others, 2010, p.20).

در کنار سرمایه روان‌شناختی، سرمایه اجتماعی مبتنی بر اعتماد به هنجارها و شبکه‌هایی که همکاری را برای نیل به منافع مشترک در انسان‌ها آسان می‌سازد، تعریف شده است (Williams & Durrance, 2008, p.1-2). به اعتقاد بسیاری از صاحب‌نظران، سرمایه اجتماعی مشخص می‌کند که انسان‌ها در موقعیت‌های اجتماعی و جمعی و به‌طور کلی در ساختارهای اجتماعی دارای چه احساساتی هستند و چگونه عمل می‌کنند (Welsh & Berry, 2009, p.3). از نظر تاریخی نیز سرمایه

1. Self efficacy.
2. Resiliency.
3. Hope.
4. Life orientation.

اجتماعی را شبکه دوستان، همکاران و روابط کلی تر که از طریق آنها فرصت‌های استفاده از سرمایه مالی و انسانی به دست می‌آید، پدید می‌آورند (Tibben, 2009, p.1-5). واژه «اجتماعی» در سرمایه اجتماعی بر این امر دلالت دارد که منابع معطوف به حمایت انسان در دل شبکه روابط و در نهادهای اجتماعی قرار گرفته‌اند (Ibid, p.1-2). اگر سرمایه انسانی را مجموع دانش، مهارت و تجارب فرد بدانیم، سرمایه اجتماعی به اندازه، کیفیت و گوناگونی شبکه‌های کاری و ارتباطی نیز بستگی دارد (Welsh & Berry, 2009, p.3-4). بر همین اساس در بسیاری از شرایط، ملاک‌های اصلی برای سرمایه اجتماعی، اعتماد بین فردی^۱ و تمایل به رفاه جمعی^۲ ذکر شده است (Ibid, p.1-32). هر دو حوزه سرمایه روان‌شناختی و سرمایه اجتماعی، حوزه‌هایی محسوب می‌شوند که به اشکال مختلف می‌توانند با سرمایه و بهزیستی معنوی در ارتباط باشند (Tibben, 2009, p.1-10؛ Welsh & Berry, 2009, p.1-32؛ Avey & Others, 2010, p.17-28؛ Riolli & Others, 2012, p.1203). از لحاظ نظری، سرمایه و بهزیستی معنوی می‌توانند به‌عنوان منبعی سلامت‌محور به معنای گسترده کلمه و منبعی انرژی‌بخش با سرمایه روان‌شناختی و سرمایه اجتماعی رابطه مثبت برقرار سازند. بر همین اساس در این پژوهش چنین فرض شده که سرمایه و بهزیستی معنوی با سرمایه روان‌شناختی و سرمایه اجتماعی دارای روایی همگرا^۳ هستند.

جمع‌بندی پایانی، ضرورت و هدف

در جمع‌بندی پایانی می‌توان گفت که بررسی منابع در دسترس به‌طور جدی حاکی از آن است که مفهوم‌سازی معنویت به‌عنوان سرمایه معنوی همراه با بهزیستی معنوی روزبه‌روز در حال گسترش است (Trevino & Others, 2010, p.380؛ Middlebrooks & Noghiu, 2010, p.1-2؛ Yusuf, 2011, p.25؛ Gracia, 2012, p.121-122؛ Kelso-wright, 2012, p.4-6؛ Smith & Others, 2013, p.2). این در حالی است که پژوهشگران در ایران با خلأ و عدم دسترسی به ابزار سنجش این دو سازه مواجه بوده و هستند. بنابراین اصلی‌ترین ضرورت انجام پژوهش حاضر، تهیه و ارائه ابزاری برای سنجش سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی بوده تا با تعداد سؤالات کم، پژوهشگران علاقه‌مند

1. Interpersonal trust.
2. Social welfare.
3. Convergent validity.

بتوانند پژوهش‌هایی را به‌منظور بسط و گسترش دانش کنونی به مرحله اجرا درآورند. بر همین اساس، هدف اصلی از اجرای این پژوهش، ساخت و ارائه مقیاس‌های فرم کوتاه سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی و اعتباریابی هم‌زمان آن با سرمایه روان‌شناختی و سرمایه اجتماعی بوده است. مسئله اصلی پژوهش حاضر این بوده که آیا مقیاس‌های فرم کوتاه سرمایه و بهزیستی معنوی از پایایی^۱ و روایی^۲ مناسبی برخوردار هستند یا خیر؟

روش

این پژوهش از نوع پژوهش‌های ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه است. جامعه آماری پژوهش را کارکنان یک مجموعه کاری^۳ در شهر تهران در زمستان سال ۱۳۹۰ به تعداد ۷۰۰ نفر تشکیل داده است، که از میان آنها با استفاده از نمونه‌گیری تصادفی ساده (از طریق فهرست اسامی کارکنان)، ۳۰۰ نفر به‌عنوان نمونه برای این پژوهش انتخاب شدند. حجم نمونه ۳۰۰ نفر بر مبنای توصیه‌های مطرح‌شده در کتب مرجع روش تحقیق در مورد تناسب حجم نمونه با حجم جامعه آماری انتخاب شد (حسن‌زاده، ۱۳۸۱، ص ۱۳۳). انتخاب جامعه آماری از میان کارکنان یک مجموعه کاری در پژوهش حاضر با این هدف انجام شده که بتوان ابزاری برای محیط‌های کاری که به‌لحاظ محتوایی برای طیف متنوعی از افراد و گروه‌های مختلف قابل استفاده باشد، ارائه نمود. پس از توزیع و جمع‌آوری پرسش‌نامه‌ها، شش پرسش‌نامه (معادل ۲ درصد) به‌دلیل ناقص پاسخ داده شدن، از تحلیل‌های نهایی کنار رفت؛ از این‌رو گروه نمونه پژوهش به ۲۹۴ نفر تقلیل یافت (نرخ بازگشت ۹۸ درصد). لازم به ذکر است که یک گروه نمونه ۳۰ نفری نیز به‌منظور بررسی پایایی بازآزمایی ابزارهای پژوهش با فاصله یک ماه نیز در پژوهش حاضر استفاده شده که از میان همان گروه نمونه ۲۹۴ نفری پژوهش به‌صورت تصادفی انتخاب شده‌اند. همچنین از ابزارهای زیر برای سنجش متغیرهای پژوهش استفاده شد.

الف) مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی: در ساخت مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی به این صورت عمل شد که ابتدا پیشینه در دسترس نظیر پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی (Woodberry, 2003,)

1. Reliability.
2. Validity.

۳. به‌دلیل توافق به‌عمل آمده، از ذکر نام این مجموعه اجتناب شده است.

11-1؛ p.8-15؛ Weatford, 2007, p.36-36؛ Kelso-wright, 2012, p.36-36) و نمونه ابزارهای ساخت و معرفی شده در حوزه معنویت (Hill & Pargament, 2008, p.3-17؛ Underwood, 2011, p.29-50؛ Steward & Koeske, 2009, p.181-196) بررسی گردید. پس از بررسی منابع، یک مخزن ۳۴ سؤالی اولیه آماده شد. در تهیه مخزن سؤالات از نظر متخصصین سنجش در روان‌شناسی استفاده شده است. همچنین این مخزن پس از بررسی‌های تخصصی و انتخاب گویه‌هایی با مناسب‌ترین شرایط نوشتاری و پوشش حوزه‌های مطرح برای سرمایه معنوی، به‌خصوص معنویت‌گرایی معطوف به آموزه‌های اسلامی (Shomali, 2010, p.15-17؛ Farooqi, 2006, p.113-125؛ Yusuf, 2011, p.25) آماده شده است. از لحاظ محتوایی این پرسش‌نامه تسلط فضای معنویت‌گرا - به‌ویژه تمایل به پیوند و یگانگی با خالق هستی - را مدنظر قرار داده و دارای مقیاس پاسخ‌گویی پنج‌گزینه‌ای (در حد بسیار کم = ۱ تا در حد بسیار زیاد = ۵) است. در گام اول با استفاده از نظر متخصصان روایی صوری و محتوایی این پرسش‌نامه بررسی و تأیید شد. به‌منظور بررسی روایی سازه این پرسش‌نامه در این پژوهش تحلیل عاملی اکتشافی با چرخش از نوع واریماکس انجام گرفت. در این تحلیل عاملی مشخص گردید که ۱۰ سؤال از ۳۴ سؤال دارای بار عاملی بسیار مطلوب بر یک عامل هستند؛ از این‌رو این ۱۰ سؤال به‌عنوان سؤالات اصلی برای مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی برگزیده شدند. انتخاب گویه‌ها برای این پرسش‌نامه بر مبنای بار عاملی بالاتر از ۰/۴ فقط بر روی یک عامل انجام شده است. این مقدار (۰/۴) و در برخی موارد نیز ۰/۳ پیشنهاد شده است. با این حال هرچه مقدار بار عاملی بالاتر در نظر گرفته شود، امکان در نظر گرفتن سؤالات برای یک مقیاس فرم کوتاه مناسب‌تر خواهد بود) توسط صاحب‌نظران مطرح در حوزه تحلیل عاملی اکتشافی پیشنهاد شده است (Williams & others, 2010, p.5). بنابراین گویه‌هایی که بار عاملی آنها کمتر از ۰/۴ بوده و بر بیش از یک عامل بار عاملی داشتند، از تحلیل کنار گذاشته شدند. با توجه به این شرایط ۱۰ سؤال برای مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی در نظر گرفته شد. پرسش‌نامه سرمایه معنوی فرم کوتاه در پیوست شماره ۱ ارائه شده است.

ب) مقیاس فرم کوتاه بهزیستی معنوی: در ساخت مقیاس فرم کوتاه بهزیستی معنوی نیز مانند مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی، به این صورت عمل شد که ابتدا پیشینه در دسترس نظیر مقالات مربوط به نمونه ابزارهای ساخت و معرفی شده در حوزه بهزیستی معنوی (Kelso-wright,)

Fisher, 2012, p.77-85 & 105-؛ Fisher, 2011, p.17-28؛ Fisher, 2010, p.105-121؛ 2012, p.35-36 (121) بررسی گردید. پس از بررسی منابع، یک مخزن هفده‌سؤالی اولیه آماده شد. این مخزن پس از بررسی‌های تخصصی و انتخاب گویه‌هایی با مناسب‌ترین شرایط نوشتاری آماده شده است. از لحاظ محتوایی، این پرسش‌نامه وجود احساس سلامت معنوی را مدنظر قرار داده و دارای مقیاس پاسخ‌گویی پنج‌گزینه‌ای (خیلی کم = ۱ تا خیلی زیاد = ۵) است. روایی صوری و محتوایی این پرسش‌نامه با استفاده از نظر متخصصان بررسی و تأیید شد. به‌منظور بررسی روایی سازه این پرسش‌نامه در این پژوهش تحلیل عاملی اکتشافی با چرخش از نوع واریماکس انجام گرفت. در این تحلیل عاملی مشخص گردید که ۱۰ سؤال از ۱۷ سؤال دارای بار عاملی بسیار مطلوب بر یک عامل هستند؛ از این‌رو این ۱۰ سؤال به‌عنوان سؤالات اصلی برای مقیاس فرم کوتاه بهزیستی معنوی برگزیده شدند. انتخاب گویه‌ها برای این پرسش‌نامه نیز مانند مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی بوده است. مقیاس فرم کوتاه بهزیستی معنوی در پیوست پایان مقاله ارائه شده است.

ج) پرسش‌نامه سرمایه اجتماعی: برای سنجش سرمایه اجتماعی^۱ در این پژوهش از پرسش‌نامه‌ای هشت‌سؤالی که گل‌پرور و عابدینی (۱۳۹۱، ص ۳) با دو خرده‌مقیاس اعتماد بین‌فردی و تمایل به رفاه جمعی ارائه نموده‌اند، استفاده شد.^۲ این پرسش‌نامه براساس مقیاس پنج‌درجه‌ای لیکرت (کاملاً مخالفم = ۱ تا کاملاً موافقم = ۵) پاسخ داده شد و از نظر روایی صوری و محتوایی با تعاریف و مفاهیم مورد اشاره در نظریات مطرح برای سرمایه اجتماعی تطابق کامل داده شده است. تحلیل عاملی اکتشافی با چرخش از نوع واریماکس دو عامل به‌نام‌های اعتماد بین‌فردی (۴ سؤال) و تمایل به رفاه جمعی (۴ سؤال) را به‌دست داده و آلفای کرونباخ به‌ترتیب برای این دو عامل برابر با ۰/۸۵ و ۰/۷ گزارش شده است (همان). در پژوهش حاضر، تحلیل عاملی اکتشافی مجدد دو عامل (اعتماد بین‌فردی و تمایل به رفاه جمعی) را با آلفای کرونباخ برابر با ۰/۷ و ۰/۷۸ به‌دست داد.

۱. این پرسش‌نامه به‌منظور بررسی روایی همگرای مقیاس سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی استفاده شده است.
 ۲. یک نمونه‌سؤال این پرسش‌نامه به این شرح است: «بیشتر افراد سازمان ما افرادی راست‌گو و قابل اعتمادی هستند». این سؤال مربوط به اعتماد بین‌فردی است.

د) پرسش‌نامه سرمایه روان‌شناختی: برای سنجش سرمایه روان‌شناختی^۱ در این پژوهش از پرسش‌نامه‌ای بیست‌وشش سؤالی که مک‌گی (Mac Gee, 2011, p.98) با چهار خرده‌مقیاس خودکارآمدی (۸ سؤال)، امیدواری (۶ سؤال)، تاب‌آوری (۶ سؤال) و جهت‌گیری به زندگی (۶ سؤال) و مقیاس پاسخ‌گویی شش‌درجه‌ای (کاملاً مخالفم=۱ تا کاملاً موافقم=۶) ارائه نموده، استفاده شد.^۲ روایی صوری و محتوایی این پرسش‌نامه توسط تنی چند از متخصصین و روایی سازه آن از طریق تحلیل عاملی اکتشافی با چرخش واریماکس مستند می‌باشد. در پژوهش حاضر تحلیل عاملی اکتشافی، چهار عامل (خودکارآمدی، امیدواری، تاب‌آوری و جهت‌گیری به زندگی) با آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹، ۰/۸۶، ۰/۷۶ و ۰/۶۲ را به‌دست داد.

پرسش‌نامه‌های پژوهش توسط اعضای نمونه در محل کار آنها و در فاصله زمانی ۱۰ تا ۱۵ دقیقه پاسخ داده شدند. داده‌های حاصل از پرسش‌نامه‌های پژوهش از طریق ضریب همبستگی پیرسون، آلفای کرونباخ و تحلیل عاملی اکتشافی با استفاده از نرم‌افزار SPSS نسخه ۱۸ تحلیل شد.

یافته‌ها

از ۲۵۹ نفر اعضای نمونه که جنسیت خود را اعلام داشتند، ۴۴ نفر (معادل ۱۷ درصد) زن و ۲۱۵ نفر (معادل ۸۳ درصد) مرد بودند. از ۲۱۹ نفر که وضعیت تأهل خود را اعلام داشتند، ۵۰ نفر مجرد (معادل ۲۲/۸ درصد) و ۱۶۹ نفر متأهل (معادل ۷۷/۲ درصد) بودند. میانگین سنی اعضای نمونه ۳۰/۳۲ سال (با انحراف معیار ۷/۱۲) و میانگین سابقه کاری آنها ۹/۴۵ سال (با انحراف معیار ۶/۵۸) بود. در جدول ۱ میانگین و انحراف معیار متغیرهای پژوهش ارائه شده است.

جدول ۱- میانگین و انحراف معیار متغیرهای پژوهش

ردیف	متغیر	مؤلفه‌های متغیرها	M	SD
۱		سرمایه معنوی	۲/۵۸	۰/۷۲
۲		بهزیستی معنوی	۳/۱۳	۰/۶۴
۳	$\begin{matrix} \bar{X} \\ \sigma \\ \sigma^2 \end{matrix}$	اعتماد بین‌فردی	۲/۵	۰/۵۵
		تمایل به رفاه جمعی	۲/۳۹	۰/۶۵

۱. این پرسش‌نامه به‌منظور بررسی روایی همگرایی مقیاس سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی استفاده شده است.
 ۲. یک نمونه‌سؤال این پرسش‌نامه به این شرح است: «وقتی با تکالیف دشواری در زندگی مواجه می‌شوم، اطمینان دارم که عاقبت آنها را انجام خواهم داد». این سؤال مربوط به خودکارآمدی است.

۰/۵۳	۳/۳۶	خودکارآمدی	روان‌شناسی و روان‌پزشکی	۶
۰/۶۶	۳/۳۹	امیدواری		۷
۰/۴۸	۳/۱۷	تاب‌آوری		۸
۰/۴	۳/۳۳	جهت‌گیری به زندگی		۹

چنان‌که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، سرمایه معنوی دارای میانگین پایین‌تر از حد متوسط مقیاس پنج‌گزینه‌ای مورد استفاده در این پرسش‌نامه (در حد بسیار کم = ۱ تا در حد بسیار زیاد = ۵) و برابر با ۲/۵۸ بوده است. بهزیستی معنوی دارای میانگین بالاتر از حد متوسط مقیاس پنج‌گزینه‌ای مورد استفاده در این پرسش‌نامه (خیلی کم = ۱ تا خیلی زیاد = ۵) و برابر با ۳/۱۳ بوده است. اما در مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، میانگین اعتماد بین‌فردی و تمایل به رفاه جمعی به ترتیب برابر با ۲/۵ و ۲/۳۹ و کمتر از حد متوسط مقیاس پنج‌گزینه‌ای مورد استفاده در این پرسش‌نامه (در حد بسیار کم = ۱ تا در حد بسیار زیاد = ۵) بوده‌اند. بالاخره مؤلفه‌های سرمایه روان‌شناختی، میانگین خودکارآمدی، امیدواری، تاب‌آوری و جهت‌گیری به زندگی به ترتیب برابر با ۳/۳۶، ۳/۳۹، ۳/۱۷ و ۳/۳۳ و بیشتر از حد متوسط مقیاس پنج‌گزینه‌ای مورد استفاده در این پرسش‌نامه (در حد بسیار کم = ۱ تا در حد بسیار زیاد = ۵) بوده‌اند.

در جدول ۲ نتایج مربوط به آلفای کرونباخ و پایایی بازآزمایی مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی ارائه شده است.

جدول ۲- آلفای کرونباخ و پایایی بازآزمایی مقیاس‌های فرم کوتاه سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی

ردیف	مقیاس‌ها	تعداد سؤالات	آلفای کرونباخ	پایایی بازآزمایی	معناداری
۱	سرمایه معنوی	۱۰	۰/۹۳	۰/۹	۰/۰۰۰
۲	بهزیستی معنوی	۱۰	۰/۷۸	۰/۸	۰/۰۰۰

چنان‌که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، آلفای کرونباخ مقیاس سرمایه معنوی فرم کوتاه در پژوهش برابر با ۰/۹۳ و پایایی بازآزمایی این مقیاس برابر با ۰/۹ می‌باشد ($P < ۰/۰۱$). همچنین آلفای کرونباخ مقیاس بهزیستی معنوی فرم کوتاه در پژوهش برابر با ۰/۷۸ و پایایی بازآزمایی این مقیاس برابر با ۰/۸ می‌باشد ($P < ۰/۰۱$).

در جدول ۳ نتایج حاصل از تحلیل عاملی اکتشافی که به منظور بررسی روایی سازه مقیاس فرم کوتاه بهزیستی معنوی انجام شده، ارائه گردیده است.

جدول ۳- نتایج تحلیل عاملی اکتشافی نهایی برای مقیاس فرم کوتاه بهزیستی معنوی

شماره سؤال	بار عاملی	استخراج اولیه	استخراج شده
۱	۰/۶۴	۱	۰/۵۸
۲	۰/۵۲	۱	۰/۶۲
۳	۰/۵۲	۱	۰/۵۶
۴	۰/۵۷	۱	۰/۶۳
۵	۰/۷۳	۱	۰/۷۳
۶	۰/۷۹	۱	۰/۷۲
۷	۰/۷۸	۱	۰/۷۶
۸	۰/۷۸	۱	۰/۶۹
۹	۰/۶۸	۱	۰/۶۴
۱۰	۰/۶۹	۱	۰/۷۱
۱۱		۳۰/۷۵	
۱۲		۵۷/۴۹	
۱۳		۵۷/۴۹	
۱۴		۰/۹۳	
۱۵		۷۶۹۴/۲۴	

چنان که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، یک عامل نهایی استخراج شده با مقدار ویژه برابر با ۳۰/۷۵، در مجموع ۵۷/۴۹ درصد از واریانس کل مقیاس فرم کوتاه بهزیستی معنوی (ردیف ۱۱ تا ۱۳ جدول ۳) را تبیین نموده است.

در جدول ۴ نتایج حاصل از تحلیل عاملی اکتشافی که به منظور بررسی روایی سازه مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی انجام شده، ارائه گردیده است.

جدول ۴- نتایج تحلیل عاملی اکتشافی نهایی برای مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی

ردیف	سؤالات	بار عاملی	استراکات اولیه	استخراج شده
۱ همکاران برای دیگران به‌عنوان مخلوقات خداوند ارزش قائل هستند؟	۰/۷۱	۱	۰/۶۵
۲ سرپرست برای کارکنان به‌عنوان مخلوقات خداوند ارزش قائل هستند؟	۰/۷۳	۱	۰/۷۳
۳ کارها و امور با اتکا بر باورهای دینی و معنوی انجام می‌شوند؟	۰/۶۴	۱	۰/۶۴
۴ تلاش می‌کنید تا با رفتارهای خود برای دیگران الگوی یک انسان خداترس باشید؟	۰/۸۱	۱	۰/۷۱
۵ خداترس بودن ملاک اصلی برای اعتماد متقابل است؟	۰/۷۸	۱	۰/۶۹
۶ افراد سعی می‌کنند تا با اعمال درست کارانه بر دیگران تأثیر بگذارند؟	۰/۶۲	۱	۰/۶۱
۷ برای درست‌کاری خداپسندانه ارزش قائل هستند؟	۰/۷۶	۱	۰/۶۹
۸ توجه به ارزش‌های معنوی در امور و کارها مورد تأکید است؟	۰/۷۱	۱	۰/۶۵
۹ باورهای دینی و معنوی در انجام امور و کارها تأثیر دارند؟	-۰/۵۸	۱	۰/۵۷
۱۰ سبک کاری افراد متأثر از توجه به ارزش‌های دینی و معنوی است؟	-۰/۶	۱	۰/۵۹
۱۱	مقدار ویژه			۳۲/۴۹
۱۲	درصد واریانس			۵۹/۶۳
۱۳	درصد واریانس تجمعی			۵۹/۶۳
۱۴	KMO			۰/۹۴
۱۵	آزمون بارتلت			۴۳۵۳/۲۵

چنان‌که در جدول ۴ مشاهده می‌شود، یک عامل نهایی استخراج‌شده با مقدار ویژه برابر با ۳۲/۴۹، در مجموع ۵۹/۶۳ درصد از واریانس کل مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی (ردیف ۱۱ تا ۱۳ جدول ۴) را تبیین نموده است.

در جدول ۵ همبستگی بین سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی با مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و روان‌شناختی ارائه شده است.

جدول ۵- همبستگی بین سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی با مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و روان‌شناختی

ردیف	متغیر	مؤلفه‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷
۱		سرمایه معنوی	-						
۲		بهزیستی معنوی	۰/۵**	-					
۳	سرمایه اجتماعی	اعتماد بین فردی	۰/۳۵**	۰/۲۶**	-				
۴		تمایل به رفاه جمعی	۰/۳۲**	۰/۴۵**	۰/۳**	-			
۵	سرمایه روان‌شناختی	خودکارآمدی	۰/۱	۰/۲۶**	۰/۲۴**	۰/۳۱**	-		
۶		امیدواری	۰/۰۹	۰/۲۶**	۰/۳**	۰/۳۲**	۰/۷۵**	-	
۷		تاب‌آوری	۰/۰۱	۰/۱۳*	۰/۲۲**	۰/۲۶**	۰/۶۲**	۰/۷۳**	-
۸		جهت‌گیری به زندگی	۰/۲۳**	۰/۱۷**	۰/۳**	۰/۲۱**	۰/۲۴**	۰/۳۶**	۰/۳۵**

** P < ۰/۰۵ * P < ۰/۰۱

چنان‌که در جدول ۵ مشاهده می‌شود، بین سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی با اعتماد بین فردی و تمایل به رفاه جمعی (دو مؤلفه سرمایه اجتماعی) رابطه مثبت و معناداری وجود دارد ($P < ۰/۰۱$). در مقابل، سرمایه معنوی فقط با جهت‌گیری به زندگی (چهارمین مؤلفه سرمایه روان‌شناختی) دارای رابطه مثبت است ($P < ۰/۰۱$). بالاخره اینکه، بهزیستی معنوی با هر چهار مؤلفه سرمایه روان‌شناختی دارای رابطه مثبت و معنادار است ($P < ۰/۰۱$).

بحث

این پژوهش که با هدف ساخت و اعتباریابی مقیاس‌های فرم کوتاه سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی و اعتباریابی هم‌زمان آن با سرمایه روان‌شناختی و سرمایه اجتماعی به مرحله اجرا درآمد، دو مقیاس ده‌سؤالی را به‌دست داد. در درجه نخست دو مقیاس به‌دست آمده در پژوهش حاضر با تعاریف و نظریاتی که درباره سرمایه معنوی (Middlebrooks & Noghiu, 2010, p.67-85؛ Gracia, 2012, p.115-134؛ Yusuf, 2011, p.24-25) و بهزیستی معنوی (Fisher, 2010, p.105-121؛ Fisher, 2011, p.17-28)، به‌ویژه آنچه در دین مبین اسلام مورد اشاره قرار گرفته است (Shomali, 2010, p.15-33؛ Yusuf, 2011, p.23-40)، همسویی و همخوانی محتوایی قابل توجهی دارد. سؤالات مطرح‌شده در فرم کوتاه سرمایه معنوی و به‌دنبال آن در مقیاس فرم کوتاه

بهزیستی معنوی با تلقی سرمایه معنوی و معنویت به‌مثابه سرمایه دینی (با تأکید بر التزام معنوی و درونی به رفتارها و باورهای دینی و مذهبی و به‌مثابه دل‌بستگی به خداوند متعال) (Gracia, 2012, p. 115-134)، همسویی نشان می‌دهد؛ به‌ویژه پرسش‌نامه فرم کوتاه سرمایه معنوی تهیه‌شده در این پژوهش، با تأکید بر ارزش‌گذاری انسانی به مخلوقات انسانی و پایبندی به ارزش‌ها و باورهای دینی و عمل به آنها، به‌لحاظ محتوایی با تلقی سرمایه معنوی به‌مثابه دل‌بستگی به خداوند متعال (با تأکید بر توکل، امید و پیوند با خداوند) و با تلقی سرمایه معنوی به‌مثابه سرمایه دینی و عاملی معنابخش به زندگی همخوانی بالایی دارند.

از آنجاکه در زمان ساخت و آماده‌سازی پرسش‌نامه به آموزه‌ها و تعالیم دین اسلام نیز توجه شده است، می‌توان گفت سؤالات و مؤلفه‌های پرسش‌نامه سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی در پژوهش حاضر دارای همخوانی بالایی با آموزه‌های دین مبین اسلام می‌باشد. در دین اسلام معنویت از یک طرف با اتکا بر رفتارها و باورهای مذهبی (Yusuf, 2011, p. 23-40) و از طرف دیگر با محوریت دل‌بستگی، توکل و امید به آفریدگار بی‌همتای هستی و برقراری و حفظ شبکه‌های اجتماعی مورد تأکید است (Farooqi, 2006, p. 113-125). در واقع معنویت در بین مسلمانان از طریق پایبندی به آداب و شعائر دینی و تلاش پیگیر و مستمر برای دل‌بستگی و پیوند با خالق یگانه هستی بر مبنای نیت درونی معنا می‌یابد (Shomali, 2010, p. 15-33؛ Yusuf, 2011, p. 23-40). از چنین منظری، منبع حیات‌بخش و بی‌پایان الهی در پیوندی جدایی‌ناپذیر با نیروی روانی و جسمی انسان، منبع و نیرویی عظیم و بی‌پایان را که همان سرمایه معنوی است و ماهیتی زاینده، پویا و هدایتگر، دارد به انسان عطا می‌کند و به‌دنبال آن، فضای روان‌شناختی وی را سرشار از احساس بهزیستی معنوی می‌کند (Ibid). این احساس بهزیستی و پشتوانه معنوی سرمایه‌ای، هم ارزش روان‌شناختی انسان را ارتقا می‌بخشد و هم خلأ درونی بی‌هدفی، یأس و درماندگی را پر می‌نماید. بنابراین در نگاهی یکپارچه‌نگر و با تأکید بر آموزه‌های اسلامی می‌توان اکنون این تعریف را برای سرمایه معنوی مطرح کرد: سرمایه معنوی، نیرو، انرژی و نشاط روانی-معنوی است که در پیوند روان‌شناختی بین انسان و نیروی بی‌همتای یگانه آفریدگار هستی پدید آمده و باعث رفتار هدفمند، امیدوارانه و صبر و تلاش در دستیابی به اهداف خرد و کلان می‌شود.

یافته بعدی پژوهش حاضر به رابطه بین مؤلفه‌های سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی با مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و سرمایه روان‌شناختی مربوط می‌شود. این یافته که مؤلفه‌های سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی با مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی دارای همبستگی مثبت و معناداری هستند، در درجه اول حاکی از روایی همگرایی بالا و مطلوب این دو مقیاس فرم کوتاه است. فراتر از آن، روابط مثبت به‌دست آمده در پژوهش حاضر بین سرمایه و بهزیستی معنوی و اعتماد بین‌فردی و تمایل به رفاه جمعی (دو مؤلفه سرمایه اجتماعی) خود حاکی از آن است که سرمایه معنوی پیوند ناگسستنی با دیگر انسان‌ها و اطرافیان دارد. این وضعیت در دین اسلام بارها مورد تأکید قرار گرفته که معنویت بدون توجه و مراقبت از دیگر مخلوقات خداوند، به‌ویژه هم‌نوعان، معنویتی کامل نخواهد بود (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۳، ص ۱۰). از طرف دیگر سرمایه و بهزیستی معنوی انسان و سرمایه اجتماعی می‌توانند دارای کارکردهای تقویت درون‌مدار برای یکدیگر باشند؛ به این معنا که بنابر احتمال بسیار جدی، با تقویت اعتماد بین‌فردی و تمایل به رفاه جمعی به‌عنوان مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، سطح سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی بالا برود و برعکس. این یافته نشان از همسویی یافته‌های این پژوهش با نظرات و یافته‌های پژوهشگران دیگر دارد (Tibben, 2009, p.1-10؛ Welsh & Berry, 2009, p.1-32). سازوکار اصلی پیوند میان سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی با سرمایه اجتماعی، به این شکل است که اگر سرمایه و بهزیستی معنوی را بسان حالات معنوی برخاسته از پیوند با نیروی بسیط و بی‌پایان هستی و آفریدگار جهان بدانیم، بدون تردید می‌توان ادعا نمود که چنین پیوند و کسب فیضی، هستی را به جایگاه صلح، دوستی، کمک و نوع‌دوستی و به‌دنبال آن اعتماد که مؤلفه اصلی سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند، تبدیل خواهد کرد.

یافته بعدی اینکه، سرمایه معنوی فقط با جهت‌گیری به زندگی (به‌عنوان چهارمین مؤلفه سرمایه روان‌شناختی) و بهزیستی معنوی با هر چهار مؤلفه سرمایه روان‌شناختی (خودکارآمدی، امیدواری، تاب‌آوری و جهت‌گیری به زندگی) دارای رابطه مثبت و معناداری بودند. این یافته‌ها چند نکته احتمالی را مطرح می‌کند: در درجه اول اینکه، ممکن است سرمایه معنوی متغیری باشد که سبک تبیینی انسان - یعنی خوش‌بینی (جهت‌گیری به زندگی) - را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد و در مقابل، نقش چندانی در سازه‌های شناختی و رفتاری توأمان (به‌خصوص خودکارآمدی، و در حد

کمتری امیدواری و تاب‌آوری) ندارد. احتمال دوم اینکه، با توجه به محتوای سؤالات مطرح‌شده برای فرم کوتاه سرمایه معنوی که مبتنی بر شرایط و جو کلی کار و تلاش، و نه تأکید بر احساس شخصی درباره میزان پیوند و کسب انرژی فردی بود (ر.ک به: پیوست شماره ۱)، شاید بتوان گفت که مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی این پژوهش دارای ماهیت زمینه‌گراست؛ به این معنا که سؤالات مطرح‌شده در آن با تأکید بر کرامت انسانی و اخلاقی افراد دیگر، همراه با نقش معنویت در کارها و امور جمعی - و نه فردی - از حالت کاملاً شخصی و درونی به حالتی جمعی و گروهی تبدیل شده است. چنین جهت‌گیری جمعی محتوایی آشکار در سؤالات می‌تواند باعث عدم پیوند بین سرمایه معنوی با خودکارآمدی، امیدواری و تاب‌آوری که ماهیتی شخصی دارند، شده باشد. در حمایت از این تبیین، اگر به محتوای سؤالات بهزیستی معنوی توجه شود (ر.ک به: پیوست شماره ۲)، ملاحظه می‌شود که محتوای آنها شخصی است؛ به همین دلیل نیز با هر چهار مؤلفه سرمایه روان‌شناختی رابطه معناداری برقرار کرده است؛ به‌خصوص اینکه، رابطه میان بهزیستی معنوی با خودکارآمدی و امیدواری نسبت به رابطه بهزیستی معنوی با تاب‌آوری و جهت‌گیری به زندگی نیرومندتر به‌نظر می‌رسد. به احتمال زیاد این یافته حاکی از آن است که حضور بهزیستی معنوی می‌تواند زمینه را برای تقویت سرمایه روان‌شناختی فراهم آورد. البته نباید به عکس این تبیین (یعنی نقش تقویت‌کننده سرمایه روان‌شناختی برای بهزیستی معنوی) نیز کم‌توجهی نمود.

نتیجه

نتایج حاصل از این پژوهش نشان داد مقیاس فرم کوتاه سرمایه معنوی همسو با تعاریف ارائه‌شده از سرمایه معنوی در پارادیم‌های مختلف، به‌خصوص در پارادیم سرمایه معنوی به‌عنوان دل‌بستگی و پیوند با خدای متعال و پایبندی به شعائر و باورهای دینی، متشکل از سؤالاتی مبتنی بر ارزش‌گذاری انسانی و تداوم و تقویت پیوند با خدای بی‌همتا و فعالیت خداپسندانه می‌باشد. با وجود اینکه مقیاس‌های فرم کوتاه سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی برای اولین بار در ایران در این پژوهش ساخت و ارائه شد، ولی همخوانی محتوایی بالایی با نظریات مطرح در عرصه معنویت دارند (Shomali, 2010, p.15-33؛ Yusuf, 2011, p.23-40). از طرف دیگر نتایج حاصل از این پژوهش، به‌عنوان شواهدی از روایی سازه (همگرا) نشان داد که سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی با مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و در درجه بعدی با مؤلفه‌های سرمایه روان‌شناختی دارای

رابطه مثبت هستند. به مفهومی کاملاً ساده و روشن، این بخش از نتایج نشان می‌دهد که به‌خصوص سرمایه معنوی در کنار سرمایه اجتماعی و سرمایه روان‌شناختی می‌تواند یک منبع یکپارچه سرمایه‌ای (سرمایه معنوی-اجتماعی-روانی) را برای انسان فراهم آورند. مقیاس‌ها و نتایج حاصل از پژوهش حاضر در سایه توجه به پیشنهادهای کاربردی و پژوهشی و محدودیت‌های پژوهش که در زیر ارائه شده‌اند، قابلیت بسط و گسترش دانش کنونی بشری را فراهم می‌آورند.

کاربرد اول اینکه، مقیاس‌های ساخت و اعتباریابی شده در پژوهش حاضر را می‌توان در محیط‌های کاری مختلف (حتی در محیط‌های اجتماعی دیگر) به‌منظور بررسی سطح سرمایه معنوی و بهزیستی معنوی استفاده و نسبت به وضعیت سرمایه و بهزیستی معنوی دانش، بینش و اطلاعات لازم را کسب کرد. حوزه دوم برای کاربردی‌ترین پرسش‌نامه ساخت و معرفی شده در این پژوهش، به طراحی و اجرای پژوهش‌هایی برای تعیین متغیرهای هم‌بسته با سرمایه و بهزیستی معنوی مربوط می‌شود. بر همین اساس به پژوهشگران علاقه‌مند توصیه می‌کنیم که متغیرهای شخصیتی و موقعیتی که می‌توانند شکل‌گیری سرمایه معنوی و ایجاد بهزیستی معنوی را تحت‌تأثیر قرار دهند، در قالب الگوهای ساختاری چندسطحی مورد بررسی قرار دهند. علاوه بر این لازم است پیامدهای رفتاری متعدد را با سرمایه معنوی مورد پژوهش قرار دهند تا از این طریق مشخص گردد که سرمایه معنوی با چه پیامدهای رفتاری دارای همبستگی است.

در پایان نیز لازم است در تفسیر و تعمیم نتایج حاصل از این پژوهش به محدودیت‌های آن توجه لازم و کافی شود. محدودیت اول اینکه، این پژوهش در گروه افراد بزرگسال انجام شده است؛ از این رو در تعمیم آن به سایر گروه‌های سنی (مانند نوجوانان و کودکان) باید احتیاط شود. همچنین از آنجا که بیشتر نمونه پژوهش حاضر را مردان تشکیل دادند، در تعمیم نتایج به زنان باید احتیاط شود.

پیوست‌ها

پیوست شماره ۱- پرسش‌نامه فرم کوتاه سرمایه معنوی

ردیف	سؤالات	در حد بسیار کم	در حد کمی	در حد متوسط	در حد زیادی	در حد بسیار زیاد
۱ همکاران برای دیگران به‌عنوان مخلوقات خداوند ارزش قائل هستند؟	۱	۲	۳	۴	۵
۲ سرپرستان برای کارکنان به‌عنوان مخلوقات خداوند ارزش قائل هستند؟	۱	۲	۳	۴	۵
۳ کارها و امور با اتکا بر باورهای دینی و معنوی انجام می‌شوند؟	۱	۲	۳	۴	۵
۴ تلاش می‌کنید تا با رفتارهای خود برای دیگران الگوی یک انسان خداترس باشید؟	۱	۲	۳	۴	۵
۵ خداترس بودن ملاک اصلی برای اعتماد متقابل است؟	۱	۲	۳	۴	۵
۶ افراد سعی می‌کنند تا با اعمال درست‌کارانه بر دیگران تأثیر بگذارند؟	۱	۲	۳	۴	۵
۷ برای درست‌کاری خداپسندانه ارزش قائل هستند؟	۱	۲	۳	۴	۵
۸ توجه به ارزش‌های معنوی در امور و کارها مورد تأکید است؟	۱	۲	۳	۴	۵
۹ باورهای دینی و معنوی در انجام امور و کارها تأثیر دارند؟	۱	۲	۳	۴	۵
۱۰ سبک کاری افراد متأثر از توجه به ارزش‌های دینی و معنوی است؟	۱	۲	۳	۴	۵

پیوست شماره ۲- پرسش‌نامه فرم کوتاه بهزیستی معنوی

ردیف	سؤالات	بسیار کم	کم	متوسط	زیاد	بسیار زیاد
۱	چقدر از راز و نیاز در خلوت با خدا درباره امور و کارها احساس رضایت می‌کنید؟	۱	۲	۳	۴	۵
۲	چقدر احساس می‌کنید تجارب روزمره کاری‌تان، تجربه معنوی مثبت و مفیدی است؟	۱	۲	۳	۴	۵
۳	چقدر احساس می‌کنید جهت‌گیری معنوی صحیحی در امور دارید؟	۱	۲	۳	۴	۵
۴	چقدر در کارها و امورتان احساس نشاط معنوی می‌کنید؟	۱	۲	۳	۴	۵
۵	چقدر از کارها و اموری که به‌طور روزمره انجام می‌دهید، احساس رضایت معنوی می‌کنید؟	۱	۲	۳	۴	۵
۶	چقدر وقتی در حال انجام امور یا کاری هستید، به خدا احساس نزدیکی می‌کنید؟	۱	۲	۳	۴	۵
۷	چقدر احساس می‌کنید خداوند متعال به شما هر آن و هر لحظه توجه دارد؟	۱	۲	۳	۴	۵
۸	چقدر احساس می‌کنید رابطه با خداوند در بهزیستی و سلامت شما نقش دارد؟	۱	۲	۳	۴	۵
۹	چقدر نسبت به آینده خودتان احساس آرامش معنوی می‌کنید؟	۱	۲	۳	۴	۵
۱۰	چقدر در کارها و امورتان رابطه معنوی آرامش‌بخشی با خداوند متعال دارید؟	۱	۲	۳	۴	۵

فهرست منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین، عقلانیت و معنویت در اسلام، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳.
- حسن‌زاده، رمضان، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: ساوالان، ۱۳۸۱.
- گل‌پرور، محسن و مائده عابدینی، ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه فرم کوتاه سرمایه اجتماعی، پژوهش منتشرنشده، دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان، ۱۳۹۱.
- محمدرضایی، محمد، «فلسفه اخلاق از دیدگاه استاد شهید مطهری (ره)»، قبسات، شماره ۳۱-۳۰، ۱۳۸۲.
- Avey, J.B, F. Luthans, R.M. Smith & et al, "Impact of positive psychological capital on employee well-being over time", **Journal of Occupational Health Psychology**, Vol 15, No 1, 2010.
- Bay, P.S, S.S. Ivy & C.L. Terry, "The effect of spiritual retreat on nurses 'spirituality: A randomized controlled study", **Holistic Nursing Practice**, Vol 24, 2010.
- Campbell, J.D, D.P. Yoon, & B. Johnstone, "Determining relationships between physical health and spiritual experience, religious practices, and congregational support in a heterogeneous medical sample", **Journal of Religion and Health**, Vol 49, 2010.
- Duffy, R, "Spirituality, religion, and work values", **Journal of Psychological Theology**, Vol 38, 2010.
- Ellison, C.G, & D. Fan, "Daily spiritual experiences and psychological well-being among US adults", **Social Indicators Research**, Vol 88, 2008.
- Farooqi, A.H, "Islamic social capital and networking", **Journal of Humanities**, Vol 22(2), 2006.
- Fernando, M. & R. Chowdhury, "The relationship between spiritual well-being and ethical orientations in decision making: an empirical study with business executives in Australia", **Journal of Business Ethics**, Vol 95, No 2, 2010.
- Fisher, J, "Item response theory analysis of the spiritual well-being questionnaire", **Religions**, V ol 1, 2010.
- ———, "The four domains model: Connecting spirituality, health and well-being", **Religions**, Vol 2, 2011.
- ———, "Staff's and family members' spiritual well-being in relation to help for residents with dementia", **Journal of Nursing Education and Practice**, , Vol. 2, No. 4, November 2012.
- Gracia, C, "Spiritual capital: The new border to cross", **Ramon Llull Journal of Applied Ethics**, Vol. 3, No. 3, 2012.
- Han, J, & V. Richardson, "The relationship between depression and loneliness among homebound older persons: Does spirituality moderate this relationship?", **Journal of Religion and Spirituality in Social Work**, Vol 29, 2010.
- Hill, P C & K. Pargament, "Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: Implications for physical and mental health research", **Psychology of Religion and Spirituality**, Vol S, No 1, 2008.

- Kelso-Wright, P, "Spiritual history assessment and occupational therapy: Students using the FICA", Washington, University of Puget Sound, Unpublished Master Thesis in Occupational Therapy, 2012
- Mac Gee, E.A, "An examination of the stability of positive psychological capital using frequency-based measurement", **PhD Dissertation, University of Tennessee**, <http://trace.tennessee.edu/atk-graddiss/999>, 2011.
- Middlebrooks, A & A. Noghiu, "Leadership and spiritual capital: Exploring the link between individual service disposition and organizational value", **International Journal of Leadership Studies**, Vol 6, No 1, 2010.
- O'Connell, K.A & S.M. Skevington, "Spiritual, religious and personal beliefs are important and distinctive to assessing quality of life in health: A comparison of theoretical models", **British Journal of Health Psychology**, Vol 15, No 4, 2010.
- Riolli, L, V. Savicki & J. Richards, "Psychological capital as a buffer to student stress", **Psychology**, Vol 3, 2012.
- Shomali, M. A, "Key concepts in Islamic spirituality: Love, thankfulness and humbleness", **Message of Thaqalayn**, Vol 11, No 2, 2010.
- Smith, L, R. Webber & J, DeFrain, "Spiritual well-being and its relationship to resilience in young people: A mixed methods case study", **SAGE Open**, Vol 3, No 2, 2013.
- Steward, C, & G.F. Koeske, "A preliminary construct validation of the multidimensional measurement of religiousness/spirituality instrument: A study of Southern USA", **International Journal of Psychology and Religion**, Vol 16, 2009.
- Tibben, W. J, "Revisiting the question of social capital in public policy: exploring new directions for community informatics research", (Eds.), **CIRN: Empowering communities: learning from community informatics practice**, Melbourne, Australia: Centre for Community Networking Research, Caulfield School of IT, Monash University, 2009.
- Trevino, K.M, K.I. Pargament, S. Cotton & et al, "Religious coping and physiological, psychological, social, and spiritual outcomes in patients with HIV/AIDS: cross-sectional and longitudinal findings", **AIDS Behavior**, Vol 14, 2010.
- Underwood, L.G, "The daily spiritual experience scale: Overview and results", **Religions**, Vol 2, 2011.
- Waetford, C. M. R, "A literature review of spiritual capital, developments of spirituality in the workplace, and contributions from a Māori perspective", New Zealand, University of Auckland, Unpublished Bachelor Dissertation in Management and Employment Relations, 2007.
- Welsh, J. A & H. L. Berry, "Social capital and mental health and well-being", Paper presented at the Biennial HILDA Survey Research Conference 16-17, July 2009.
- Williams, B, T. Brown & A. Onsmann, "Exploratory factor analysis: A five-step guide for novices", **Journal of Emergency Primary Health Care**, Vol 8, No 3, 2010.
- Williams, K, & J.C. Durrance, "Social networks and social capital: Rethinking theory in community informatics", **The Journal of Community Informatics**, Vol 4, No 3, 2008.
- Woodberry, R.D," Researching spiritual capital: Promises and pitfalls", **Unpublished Document prepared for the Spiritual Capital Planning Meeting**, 9-11 October 2003.
- Yusuf, M.B," Effects of spiritual capital on Muslim economy: The case of Malaysia", **Research on Humanities and Social Science**, Vol 1, No 2, 2011.